

Feruz Abduraxmonova,
O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti dotsent v.b., PhD
E-mail: feruzaxon8484@gmail.com

O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktori, f.f.d J.Eshonqulov taqrizi asosida

CLASSIFICATION OF YOR-YOR SONGS ACCORDING TO AREAL CHARACTERISTICS

Annotation

This article focuses on issues such as regional features of Yor-yor performed in different regions, differences in performance, and connection with traditions. When studying the yor-yor genre into regions, it is necessary to take into account some areal distribution. Because they look different even in the same region, district and village, and their dialect, toponym sign and tone change. Special attention is paid to aspects such as the place of performance of the song, the method of performance, its connection with tradition and any custom of ceremony, description of characters, attitude to music, ethnic composition of the population.

Key words: areal, ceremony, territory, bride, wedding, tradition, lyric, motive, halfa.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕСЕН ЁР-ЁР ПО АРЕАЛЬНЫМ ХАРАКТЕРИСТИКАМ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется таким вопросам, как региональные особенности исполнения Ёр-Ёра в разных регионах, различия в исполнении и связь с традициями. При изучении жанра йор-йор по регионам необходимо учитывать некоторое ареал распространения. Потому что даже в одном и том же регионе, районе и селе они выглядят по-разному, меняются их диалект, топонимический знак и тон. Особое внимание уделяется таким аспектам, как место исполнения песни, способ исполнения, ее связь с традицией и каким-либо обычаем или обрядом, описание персонажей, отношение к музыке, этнический состав населения.

Ключевые слова: территория, обряд, территория, невеста, свадьба, традиция, лирика, мотив, халфа.

YOR-YOR QO'SHIQLARINING AREAL XUSUSIYATLARIGA KO'RA TASNIFLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada turli hududlarda ijro etib kelinayotgan Yor-yorlarning areal xususiyatlari, ijro farqlari, urf-odatlar bilan bog'liqligi kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Yor-yor janrini hududlarga bo'lib o'rganishda ba'zi areal tarqalishini ham hisobga olish lozim. Chunki ular bir viloyatda, tuman va qishloqda ham turli ko'rinishga ega bo'lib, shevasi, toponim belgisi va ohang o'zgaradi. Unda qo'shiqning ijro o'rni, ijro usuli, urf-odat va biron udum yoki marosim bilan bog'liqligi, obrazlar tavsifi, musiqaga munosabati, aholining etnik tarkibi kabi jihatlar alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: areal, marosim, hudud, kelin, nikoh to'yi, urf-odat, lirik, motiv, xalfa.

Kirish. O'zbek marosim folklori alohida hududlar kesimi jihatidan kam o'rganilgan. Bu borada ba'zi olimlarimizning ma'lum bir hududga tegishli ilmiy tadqiqotlari va maqolalari mavjud, xolos. Unda folklor janrlarini areal o'rganishning yo'nalishlari, nazariy va amaliy muammolari haqida aniq taklif va mulohazalar bildirilmagan bo'lsa ham, biroq marosim folklorini areal o'rganish lozimligi va zarurligi to'g'ri qayd etilgan. Marosim va urf-odatlar bilan birga, to'y qo'shiqlari ham hududiy jihatdan farqlanadi. Xalq og'zaki ijodi va etnografiyasini o'rgangan olimlarimiz ma'lum bir hududga doir bir necha etno-folkloristik tadqiqot ishlarini amalga oshirishgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek nikoh to'yi marosimi folklorini muayyan hududlar materiallari asosida o'rgangan folklorshunos, etnograf va musiqashunos olimlar M.Alaviya, J.Qobulniyozov, H.Razzoqov, O.Sobirov, K.Ochilov, O.Safarov, S.Ro'zimboyev, B.Sarimsoqov, A.Musaqulov, M.Jo'rayev, O.Ismonova, Sh.Turdimov, J.Eshonqulov, S.Davlatov, G.Tosheva, S.Soatova, L.Xudoyqulova, N.Sabirova va boshqa olimlarning tadqiqot ishlarida ko'rishimiz mumkin.

O'zbek folklorini areal tadqiq etishning ba'zi masalalarini xususan, to'y marosim janriga tegishli kelin-salom qo'shiqlarini areal o'rganishning ayrim muammolarini yoritishga adabiyotshunos F.Ikromxo'jayev e'tibor qaratadi. Kelin-salom boshqa turkiy xalqlarda ham keng tarqalganligini

hisobga oladigan bo'lsak, F.Ikromxo'jayev janrni tarqalish xususiyatiga ko'ra gomogen(bir xalq doirasida) va getrogen(turli xalqlar doirasida) areal o'rganishni tavsiya etadi.[3.] Bu ajratib o'rganish o'rinli qayd etilgan bo'lib, avvalo janrni bir xalq doirasida chuqur o'rganish kerakligi, turli xalqlar doirasida o'rganish, ularni qiyoslash orqali aniq umumiy xulosalarga kelish, janrning xususiyatlari, poetikasini tahlil etishda muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, Yor-yorlarni ham turli xalqlar doirasida o'rganish imkoniyati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Marosimlarni areal o'rganishda, o'zbek va tojik xalqlarining ko'p asrlik qo'shni ekanligi, aralash hayot kechirishi, turmush tarzidagi umumiylik ularning badiiy tafakkurida ma'lum mushtaraklik kasb etishi muhim rol o'ynaydi. Bu hududlar bo'yicha o'rganilgan tadqiqotlarda ham yaqqol seziladi. Turli millatlar birga yashaydigan hududlarda ham urf-odatlarda o'xshashlik va farqli jihatlar ajralib turadi. Shuning uchun, hududlar alohida o'rganilganda turli metodlardan birgalikda foydalanish ma'lum xulosalar berish imkonini tug'diradi. Masalan, ma'lum hudud Yor-yorlarini tipologik, lingvopoetik, qiyosiy tahlil etish va hokazo.

Tahlil va natijalar. Yor-yor janri respublikaning barcha hududlarida keng tarqalgan. Janrning bir xalq doirasida tekshirishda tarqalish doirasini aniqlash uchun, faollik darajasini tekshirish lozim bo'ladi. Bundan tashqari, lirik

janrlarda kechinma, lirik qahramon, mavzu, tasvir hamda ifoda vositalari, motiv, she'riy shaklga oid band, vazn, qofiya kabilarni tahlil etish areal xususiyatlarini belgilashda muhim belgilardir.

Bizningcha, Yor-yor qo'shiqlarini quyidagicha hududlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq: 1. Qashqadaryo – Surxondaryo areal hududi; 2. Samarqand areal hududi; 3. Buxoro – Navoiy areal hududi; 4. Farg'ona – Andijon areal hududi;

5. Namangan areal hududi; 6. Toshkent areal hududi; 7. Jizzax – Sirdaryo areal hududi; 8. Xorazm areal hududi va boshqalar.

Yor-yor janrini bunday hududlarga bo'lib o'rganishda ba'zi areal tarqalishini ham hisobga olish lozim. Chunki ular bir viloyatda, tuman va qishloqda ham turli ko'rinishga ega bo'lib, shevasi, toponim belgisi va ohang o'zgaradi. Unda qo'shiqning ijro o'rni, ijro usuli, urf-odat va biron udum yoki marosim bilan bog'liqligi, obrazlar tavsifi, musiqaga munosabati, aholining etnik tarkibi kabi jihatlar alohida e'tibor qaratiladi. Albatta, yuqoridagi hududlar – faqat Yor-yor qo'shiqlari uchun xosdir. O'zbek folklorining boshqa janrlarini hududiy yoki areal o'rganishda esa har bir janrning o'ziga xosligi va shakllanish holatidan kelib chiqqan holda, mutlaqo o'zgacha hudud va areallar belgilab olinishi mumkin. Olimlarning bir xil hududni kuzatishlarida ham ba'zi farqlar mavjud bo'lib, bular ma'lum hududdan kelib chiqib xulosa qilishga ham bog'liqdir. Chunki Yor-yorning bir hududda bir necha yo'llari ham kuylanaveradi.

Yor-yor qadim davrlardan buyon kuylanib kelayotgan marosim qo'shig'idir. U bilan bog'liq urf-odatlar ham talaygina. Zero, har bir hududning Yor-yor bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlari va irim-sirimlari bir-biridan farq qiladi. Janrning hududiy o'ziga xos jihatlarini aniqlash maqsadida ayrim hududlarning ba'zi Yor-yor namunalarini bir-biridan farqli jihatlarini xususida to'xtalib o'tamiz.

Nikoh marosimlarining hududiy o'ziga xosligini ajratib turuvchi muhim belgilaridan biri uning qaysi urf-odatlar bilan bog'liqligidir. Bu qo'shiq va ayimlarda ham ko'rinadi. Bunda aytuvchi, mazmun, uslub va ohang o'zgaradi. Bir hududda har xil millat vakillarining yashashi ham areal farqlanishiga va urf-odatlarining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Buni G.Toshevaning tadqiqotida ham ko'rish mumkin: “Vohada istiqomat qiluvchi o'zbeklar, tojiklar, arablar, turkmanlarning nikoh to'yi marosimlarida mushtarak va o'xshash tomonlar mavjud bo'lsa-da, muayyan farqli tomonlari ham borligi dala tadqiqotlari orqali aniqlandi”[9.84].

Qashqadaryo vohasi o'zbek to'y marosim folklorini ilmiy tadqiq etgan folklorshunos olim S.Davlatov: “qadimda kelinning dugonalari uni o'rtaga olib, hovlidagi gulxanni uch marta aylantirib Yor-yor aytilayotgan paytda, kuyov ikki jo'rasi bilan tomga chiqib turgan. Bunday irimning asosida erkak kishisining obro'si, mavqesi hamma vaqt oilada baland bo'lsin degan ma'noni anglatadi [2], – degan ma'lumotni keltiradi. Bu odat turkiy xalqlarning ko'pchiligida mavjud. Ishda vohaga xos bo'lgan bir necha yor-yorlar tahlil qilingan. Masalan:

Kuyov yigit ta'rifin qilay bayon, yor-yor,
Yigitlarning ichida Sohibqiron, yor-yor[2.]

Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumani aholisi odatiga ko'ra, nikoh to'yi kuni kelin o'zining uyida emas, balki biron yaqin qarindoshi yoki qo'ni-qo'shnisidida bo'lish odati mavjud. Bu odat “qiz berkinar” deb nomlanib, nikoh to'yi tizimiga mansub qadimiy udumlardan biri sifatida ramziy ma'no kasb etadi. Kuyovjo'ralardan ikki nafari qiz “berkingan” xonadonga borib, o'sha yerdan kelinni ajratib olib chiqishadi. Kelin parangi-chachvonga o'rangan holda, dugonalari qurshovida, Yor-yor sadolari bilan o'z xonadoniga kirib keladi. Bu Yor-yorlar chimildiqqacha davom etadi.

Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarida Yor-yorlar nikoh to'yidan tashqari “beshik to'yi”, “xatna to'yi”ning xotin oshi va “motam marosimlari”da ham kuylanadi. Beshik to'yida Yor-yorning kuylanishi bir necha tadqiqotlarda qayd etilgan. Jumladan, Farg'ona vodiysi o'zbek to'y marosimlarini tadqiq etgan olim O.Ismonova ijro o'rniga ko'ra Yor-yorning boshqa to'ylarda ham mavjudligini alohida qayd etadi: “Beshik to'yi”da qiz tomonning ota-onasi beshik yasatib, o'n-yigirma ayol bilan kuyov xonadoniga alla, Yor-yor aytib kirib keladilar. Marg'ilonlik axborotchi Adolatxon G'ulomovanning aytishicha, bu marosimda quyidagi Yor-yor ijro etiladi:

Hay-hay o'lan, jon o'lan, jonona qiz, yor-yor,
Go'dak tug'ib chorlagan polvon qizim, yor-yor,
Olloh bergan farzanding yo'ldosh bo'lsin, yor-yor,
Umidli xonadoningga boshliq bo'lsin, yor-yor[4.]

Farg'ona – Andijon Yor-yorlari Namangan Yor-yoriga nisbatan sho'xroq bo'lib, unda bayram, tantana kayfiyati ustunlik qiladi:

Hay-hay o'lan, jon o'lano, to'ydir bukun,
yor-yora, to'ydir bukun,
O'ynab-kulib-o, davru-davron, sura[1] bukun,
yor-yor, sura bukun.

Yor-yora, baxtli bo'ling[14].

Ammo to'yning qaysi odati bajarilayotganiga qarab, yor-yor mazmuni va ohangi o'zgarib turadi. Masalan, Farg'ona viloyatining “charsilladi” marosimida qiz o'z xonadonida chimildiqqa olib kiriladi, kuyovnavkarlar qand-qurs, tanga pullarni qiz ustidan sochishadi [4] va bu jarayonga mos Yor-yor aytiladi. Bundan tashqari Farg'onada “xatna to'yi” va “nikoh to'yi”larida xizmat qilgan dasturxonchiga ham Yor-yor aytiladi. Boshqa hududlarda bu vazifani amma, xolalar yoki boshqa biror qarindoshi ado etadi, ammo Farg'onada mahallaning o'z “dasturxonchisi” bo'ladi. U kam ta'minlangan yoki yolg'iz oila tebratayotgan ayollardan tanlanib, to'y oxiriga yetib qolgandan so'ng, uni ham bog'lashadi. Atrofta yig'ilganlar unga ataganlarini yordam sifatida hadya qilishadi, kimdir pul, kimdir kiyim-kechak va hokazo.

Barcha turkiy xalqlar Yor-yorlarining matnlari juda ham bir-biriga o'xshash, ba'zi da takror bo'lsa-da, qo'shiq ohangi turli hududlarda turlicha o'zgarishlarga uchragan. Bu xususda olim M.Alaviya Yor-yorning ikki uslubini qayd etib, ikkinchi uslub xalq tilida “Namangan yo'li” deyilishini alohida ta'kidlaydi: “Namangan yo'li bilan aytiladigan yor-yorning bu shakli juda mungli, ta'sirli, qizlarnigina emas, ko'plarni yig'latadi”[1]. Bundan tashqari N.Turg'unova, Qo'qon tumanidagi ayollarning yallachilik san'atini o'rganar ekan, to'y marosimlarida bugungi kunda ham kuylanib kelinayotgan Yor-yorlarning vodiy ayollar ijrochiligida ham farqlar mavjudligini ta'kidlagan. Ular “Qo'qon to'y marosimida ijro etib kelinayotgan Yor-yorning kuy-ohanglari Namangan Yor-yoriga qaraganda biroz jadalroq ijro etiladi”,[10] – deydi. Namangan shahrida o'tkaziladigan nikoh to'yi avvalida, ya'ni qizni ota uyidan kuzatishda, albatta, Yor-yor aytiladi. Namanganda yana Yor-yorlar ertasi kuni kuyov xonadoniga tashrif buyurgan kelinning qarindoshlarini kutib olish uchun ham aytiladi. N.Turg'unova bu marosimni “Rukshon” deb atalishini va bu odatga ko'ra, qudalarni Yor-yor aytib kutib olish muhim oilaviy an'analardan biri sanalishini aytadi. Agar to'yga maxsus aytuvchilar chaqirilmagan holatlarda, havaskor ayollar yoki kuyov yaqinlari tomonidan ham ijro etilaveradi:

Namanganda bugun tuy, do'stlar keling, yor-yor,
Tilla yigitga tushdi, oltin kelin, yor-yor [6.]

Bu kabi joy nomlari keltirilgan, yoki ma'lum hududdagi daryo, qishloq va hokazolarning nomi qo'shib kuylangan Yor-yorlar ekspeditsiyalar jarayonida aynan o'sha

hududlardan yozib olingan bo'lib, ular ma'lum bir hudud haqida xabar berib turadi.

Zomin tumani Yom qishlog'ida yashovchi Sayyora To'rayeva havaskor to'plovchi va xalq qo'shiqlarini kuylovchisi sifatida shunday deydi: Har bir hudud, tumanning emas, har bir qishloq, har bir aytuvchining Yor-yorlari ohangida farqlar mavjud. Shunday kuchli nafas va ovoz(diapazon)ga ega Yor-yor aytuvchi onaxonlar, opaxonlar bor ediki va borki, men ulardek kuylay olmayman. Ular Yor-yorning uzun bir baytini bir nafasda aytadilar va shunday kuchli ovozda kuylaydiki, to'yxonaning shovqinini Yor-yor bosib ketadi:

Mamatqulning hovlisidan qiyg'ir uchdi, qiyg'ir uchdi-ya,

Alibekning hovlisiga kelib tushdi, kelib tushdi-ya.

Alibekning tomini toldan yopgan, toldan yopgan, yor-yor,

Tol qamishday kelindi-ya qaydan topgan, qaydan topgan, yor-yor[15].

S.To'rayevaning xabar berishicha, Zomin tumani Yom qishlog'ida nikoh to'yida kelin qo'shni uyda dugonalari bilan birga o'tiradi. Kuyov tomon kelgach, kelin ustida "bolinpo'sh"(kashta tikilgan chetlari sochiqli mato)ni tutib turgan dugonalar toki uyigacha Yor-yor aytib olib kelishadi. Yor-yorlar kelin uyida tutilgan chimildiqqacha davom etgan. Yuqoridagi namunalardan aniq bo'ladi, Yor-yor radifi qo'shiq yakunida qo'shilgan bu kabi Yor-yorlar ko'plab hududlarda uchraydi. Buni folklorshunos olim O.Sobirov yozib olgan namunalarda ham ko'rish mumkin:

Yor-yorchining yo'lida bir tup anjir,

U anjirning shohlari qulfu-zanjir.

Zargar qilgan zanjirni uzib bo'lmas,

Xudo qo'shgan taqdirni buzib bo'lmas.

Hay-hay o'lan, jon o'lan, otga beda,

yor-yora, otga beda ,

Xush kelibsiz qudalar, nuri-diyda,

yor-yora, nuri diyda[11.]

Jizzax viloyatida kuylanuvchi Yor-yorlar, shevaga xos so'zlar, tag ma'nolar va iboralarga boyligi, to'y jarayonidagi urf-odatlar va holatga mos mazmundagi Yor-yorlar kuylanishi bilan ham ajralib turadi:

Uzun-uzun orqonkor, tutqa jetmas, yor-yor,

Olip kegan qo'yingiz, jurtoq jetmas, yor-yor.

Opporing-do, jiligini ustun qiling, yor-yor,

Kerak bo'sa, terisidan po'stin qiling, yor-yor[5.]

Zominning go'zal urf-odatlarini tadqiq etgan olimlar B.To'ychiboyev va Q.Qashqirli zominliklarning to'yga doir udumlar orasida bugunga qadar unutilmagan "qyz jeshirer", "qyz izler", "qyz seyleter" kabi urf-odatlarini qayd qilishadi"[5.]. Marosimlarda o'tkazib kelingan har bir urf-odat zamirida alohida ma'no mujassam. Yurtimizning ko'plab hududlaridagi kabi Zominda o'tkaziladigan nikoh marosimida "kampir o'ldi", "it irillatar", navbati bilan "oyna ko'rsatar", "qo'l ushlatar", "soch siypatar" singari udumlar bajariladi. Buning sababi quyidagicha izohlanadi: "ko'p hollarda kuyov-kelin to'y kunigacha bir-birini ko'rmagan bo'lishadi. Chimildiqda xoli qolishlaridan oldin yoshlarni ruhan bir-biriga yaqinlashtirish uchun bu xil hazilomuz udumlar o'tkazilgan"[5.]. Bu udumlar mintaqa kelin to'ylarida juda jonli va qiziqarli kechishi qayd etiladi. Bu tadqiq shunisi bilan ahamiyatli, nikoh to'yida "kelin to'yi" deb nomlangan,

kelinning uyida o'tkaziladigan odatlar chog'ida va kuyovning uyida kelin-kuyov kutib olinganda Yor-yor aytishuv xususiyatini namoyish qilishi qayd etilgan. Unda aytuvchilar bir-birlarining suratu-siyratlarini va ikki yoshga tilaklarini kuyga solganlar.

Xorazm eng qadim tarixga ega, ko'hna, ulug'vor hududlarimizdan biridir. M.Alaviya "Xorazm Yor-yorlarida o'ziga xos she'riy sistema bor", – deganida to'la haqlidir. Chunki Xorazmning qadimiy musiqiy an'alariga mos ravishda shakllangan Yor-yorlar shevasi, ohangi, uslubi va olima aytganidek, o'ziga xos she'riy sistemasi bilan farqlanib turadi. Xorazm nikoh to'ylarida Yor-yor aytish boshqa tiloyatlarga nisbatan kam uchraydi. Bu Xorazm vohasi tarixiy taraqqiyotining o'ziga xosligi bilan bog'liq. Xorazmda asosan, Yor-yorlar vazifasini turkum qo'shiqlar bajaradi. Ammo bu bilan Yor-yorlar Xorazmda keng tarqalganligini, Xorazm shevasi va ohangini o'ziga singdirgan qo'shiqlar uzoq yillardan beri ijro etilib, shu kunlarga yetib kelganligini unutmashlik lozim. Masalan:

Go'shagana tegidan, tovoq oling, yor-yor,

Kelinbika tilidan, so'roq oling, yor-yor[8.]

Xorazmda boshqa hududlardan farqli o'laroq, qadimdan Yor-yor qo'shiqlarini kuylovchi ijodkorlar maxsus aytuvchilar, ya'ni xalfalar hisoblangan. Keyinchalik u yerlarda ham kayvoni onaxonlar, yangalar Yor-yor kuylay boshlagan. Ular Yor-yor aytishdan oldin to'y muborak qo'shiqlarini kuylagan:

Javob bo'ldi sizga gul yuzli boylar,

Boring, boshlang, o'nglar bo'lsin, to'yingiz,

Kelin uchun yasang tillo saroylar,

Boshlayvering, o'nglar bo'lsin, to'yingiz[7.]

Bu kabi aynan nikoh to'yi va kelin-kuyov bilan bog'liq misralar faqat nikoh marosimi bilan bog'liq holda kuylanadi.

Xorazm nikoh to'ylarini tadqiq etgan olima N.Quranboyeva ham Yor-yorning bu jihatini qayd etgan: "Xorazm Yor-yorlarining yigit tomonidan qizni olib kelish uchun "bo'lish arava" yuborilgandan keyin, uni o'z uyidan olib chiqishda qiroatxon xalfalar tomonidan musiqasiz ijro etilishi va polifonik xarakter kasb etishi ularning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi asosiy jihati hisoblanadi"[12].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Yor-yorlar juda keng tarqalgan to'y qo'shig'i bo'lib, O'zbekistonning barcha hududlarida ijro etiladi. Turkiy xalqlarning turmush tarzi va an'analari mavzu, mazmun, tip, janr jihatdan o'xshashdir. Masalan, bola tug'ilishi, to'y, hayotdan qaytish, mavsum marosimi, mehnat bayrami va boshqalar, turkiy xalqlar orasida an'anaviy marosimlar turli aytimlarsiz o'tmaydi. Qachonlardir bir elat sifatida yashagan, shakllangan, rivojlangan turkiy xalqlar bugun o'z davlati, o'z dunyoqarashiga ega. Ammo bugun ham ularning urf-odatlari, ajdodlaridan meros qolgan an'analari, xalq og'zaki ijodi durdonalari, dostonu-ertaklari, qo'shiqlari-yu maqollari o'xshash mushtarakdir. Albatta, geografik joylashish, shevadagi rang-baranglik, voqeiylik, joy, toponim nomlar, mahalliy aholiga xos bo'lgan urf-odatlar sabab, har bir turkiy xalqlar og'zaki ijodi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Turkiy xalqlarning necha asrlardan buyon qardosh bo'lishi, quda-anda bo'lib, totuvlikda yashab kelishi va buning natijasida u yerdagi og'zaki ijod yanada boyidi.

ADABIYOTLAR

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – Б.192.
2. Давлатов С.Х. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори: филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 58.112.
3. Икромхўжаев Ф. "Келин-салом" кўшиқларини ареал ўрганишининг айрим муаммолари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – № 6. – Б. 44-47.

4. Исмонова О. Фарғона водийси ўзбек тўй маросим фольклорида ёр-ёр жанрининг ижро ўрни. // Ўзбек тили адабиёти. 2006. – № 4. – Б.68-71.
5. Зоминнинг тил қомуси. / Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б.40.
6. ЗЎФА Инв. № 2245/1. Ёзиб олувчи: З.Хусайнова. 1975 й. Наманган, Фарғона, Андижон ва Ўш вилоятлари.
7. Ой олдида бир юлдуз. / Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. / Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи: М.Жўраев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 97-102.
8. Сабирава Н. Хоразм халқ лирик қўшиқларида поэтик рамзлар тизими ва уларнинг бадиий-эстетик вазифалари: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – Б.16-17.
9. Тошева Г. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: тарих фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002 – Б.84.
10. Турғунова Н. Фарғона водийси яллачилик санъати. – Наманган, 2016. – Б. 54.
11. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи шоир ва ёзувчилар архиви. О.Собиров архиви. Инв. № 44. 4-варақ.
12. Қуранбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б.16.
13. Sura – xalq shevasida, davron surgin ma'nosida kelmoqda.
14. Aytuvchi: Dilorom Muxamedova. (21.05.1957) Farg'ona shahridan muallif tomonidan (07.02.2020 y.) yozib olingan.
15. Aytuvchi: To'rayeva Sayyora Mamatqulovna (17.04.1962)dan, Jizzax viloyati, Zomin tumani Yom qishlog'idan (12.07.2021) muallif tomonidan yozib olingan.